

Agata Matysiak-Błaszczyk*, Jerzy Modrzewski**

* Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-7420-7288

DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2019.3.19>

** Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-4432-6497

DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2019.3.19>

Kondycja i destrukcja funkcji socjalizacyjnej wiejskich społeczności lokalnych

The condition and destruction of the socialization function of local rural communities

ABSTRACT: Despite progressing urbanization, Poland essentially is a country village. Poland's ruralness – if it is understood as that part of the country that is outside of cities, occupies more than 90% of the country's territory. In Poland, within rural areas, we have over 43 thousand so-called basic settlement units. Since 1950, the number of the largest villages (over 1000 inhabitants) and large villages (over 500–1000 inhabitants) located close to the cities has been systematically growing and the dynamics of their number and population growth shapes the phenomenon of gentrification (settling in the countryside of the urban population mainly representing the middle class) in tandem with their depreciation and largely proletarianization. Residents of rural areas make up about 40% of the Polish population, revealing an upward trend, dealing with their existence in various, not necessarily traditional and effective ways. Thus, the percentage of affluent people and those experiencing social or material miseries increases in Polish villages. This material stratification of the population of Polish villages, families inhabiting them, raises new disturbing phenomena and states of affairs, and their growth dynamics are shaped, among others, the above – mentioned by the processes of gentrification, deagrarianization and proletarianization of village communities.

KEYWORDS: Village, rural environment, rural local community, rural socialization, pedagogy of the rural community, rural family, its functions and dysfunctions.

STRESZCZENIE: Mimo postępującej urbanizacji Polska jest krajem w zasadzie wiejskim. Wiejskość Polski – jeśli rozumieć ją jako tę część terytorium kraju, która znajduje się poza miastami, zajmuje przeszło 90% jego powierzchni a tak zwanych wiejskich podstawowych jednostek osadniczych mamy w Polsce ponad 43 tys. Od roku 1950 wzrasta systematycznie liczba wsi największych (powyżej 1000 mieszkańców) i wsi dużych (500–1000 mieszkańców) ulokowanych w pobliżu miast, a dynamikę wzrostu ich liczby i zamieszkującej je populacji kształtuje zjawisko gentryfikacji (osiedlenia się na wsi ludności miejskiej reprezentującej głównie klasę średnią) w parze z ich dezagrarizacją i znacznej mierze proletaryzacją. Mieszkańcy środowisk wiejskich stanowią około 40% ludności Polski, ujawniając tendencję wzrostową, radząc sobie ze swoją egzystencją w rozmaity, już niekoniecznie tradycyjny i skuteczny sposób. Wzrasta więc w polskich wsiach odsetek osób zamożnych, ale i doświadczających miserii społecznej czy materialnej. To materialne rozwarstwienie ludności polskich wsi, zamieszkujących w nich rodzin, powoduje nowe niepokojące zjawiska i stany rzeczy, a ich dynamikę wzrostową kształtują między innymi wspomniane procesy: gentryfikacja, dezagrariacja i proletaryzacja społeczności wioskowych.

SŁOWA KLUCZOWE: Wieś, wiejskie środowisko, wiejska społeczność lokalna, wiejska socjalizacja, pedagogizacja społeczności wiejskiej, rodzina wiejska, jej funkcje i dysfunkcje.

Uwagi wprowadzające

Terminy i urobione z nich pojęcia, takie jak: wieś, obszar wiejski, środowisko wiejskie stanowią uznane kategorie teoretyczne i tym samym badawcze pozwalające na naukową identyfikację i komplementarny opis wskazanych przez nie fragmentów rzeczywistości przyrodniczej, ekologicznej i społeczno-kulturowej. Ich zastosowanie do budowy teorii naukowej spotykamy w rozmaitych podstawowych dyscyplinach nauki, m.in.: socjologii wsi i rolnictwa (Turowski 1993; Górlach 2004; Bukraba-Rylska 2013)¹, w psychologii ekologicznej (Bell i in. 2004; Bańka 2018), antropologii i zwłaszcza etnografii, w demografii i nauce historycznej czy geograficznej, ale także w wielu naukach prakseologicznych, zwłaszcza w naukach o rolnictwie, ekonomii, a także w pedagogice, szczególnie pedagogice społecznej – środowiskowej (Sroczyński 2006; 2017; Winiarski 2017). We wskazanych wyżej dyscyplinach naukowych znajdujemy liczne próby zoperacjonalizowania owych terminów przydające im mniej lub bardziej respektowane w nauce znaczenia i zastosowania (Stanny 2014). W niniejszym artykule szczególną uwagę zwrócimy na takie ich rozumienie, które identyfikuje właśnie wskazany wyżej kompleks cech geograficzno-ekologicz-

¹ Współcześnie uprawiana socjologia wsi (i rolnictwa – obszarów wiejskich) czyni przedmiotem swojego zainteresowania: populacje mieszkańców środowisk wiejskich ujmowanych w kategoriach społecznościowych wraz z ich przemianami cywilizacyjnymi, instytucjonalnym wyposażeniem, zasobami naturalnymi (wiejskim środowiskiem przyrodniczym) oraz rolnictwem (praktykami i technologiami rolnymi oraz naukami rolniczymi (Buttel w: Smelser, Baltes 2001, s. 13429–13433; Halamska i in. 2019).

nych i społeczno-kulturowych współtworzących wiejski typ czy rodzaj układu – systemu osiedleńczego i okupującej go społeczności – o rozmaitych właściwościach mu (im) funkcjach, a wśród wielu z nich – socjalizacyjnej, spełnianej pomyślnie², względnie ułomnie, przede wszystkim wobec osób ogarniętych tym środowiskiem, ale i wobec innych pozostających wobec niego (tego układu) w stałym lub czasowym oddaleniu przestrzennym, lecz nie mentalnym i stąd ulegających jego socjalizacyjnym wpływom.

Fenomen wiejskiej społeczności lokalnej jako przedmiot ingerencji pedagogicznej (pedagogizacji)

Wieś, środowisko wiejskie o znamionach lokalnej struktury przestrzennej, o sobie właściwych (typowych) cechach, rozmaitej istotności genetycznej, strukturalnej i funkcjonalnej to przedmiot zainteresowania również socjologii wychowania i pedagogiki społecznej, w których to subdyscyplinach zgromadzono jak dotychczas obszerny dorobek teoretyczny i faktograficzny dokumentowany licznymi publikacjami o tego rodzaju (typie) środowiskach lokalnych i ich funkcjach wychowawczych czy socjalizacyjnych (Kawula 1973; Winclawski 1973; Kwaśniewicz 1976; Grabski 1987; Kozakiewicz 1989; Borowicz 2000; Domalewski 2001; Papież 2006; Szafraniec 2006; Domalewski 2019). Przy czym zarówno w jednej jak i w drugiej subdyscyplinie mamy do czynienia z sytuacją często trudnego do identyfikacji zacierania właściwych im aspektów ujmowania owego przedmiotu, co komplikuje kwalifikację ich dorobku publikacyjnego poświęconego wiejskim środowiskom wychowawczym do jednej bądź drugiej subdyscypliny nauki. W tego rodzaju kwalifikacjach naj-

² Pomyślność funkcji socjalizacyjnej a tym samym i jej destrukcyjność między innymi odniesiona do społeczności wiejskiej to kwalifikacja wielce złożona i wymagająca wskazania jej zasadniczych punktów odniesienia. Efekty funkcji socjalizacyjnej społeczności wiejskiej mogą być i są odnoszone z reguły do porządku aksjonormatywnego wyznaczonego tradycją, obyczajem, kulturą dziedziczną – w warunkach polskiej wsi i zamieszkującej je społeczności – znacznie zsakralizowanej i zorientowanej regionalnie a często i etnicznie. Wspaniale i w zasadzie wyczerpująco opisuje ową tradycyjną polską wiejską obyczajowość J. Styka (1999). Również (Styka 1995), a wcześniej nieco (Styka 1993 – przedruk w Zych 1998) również we fragmentach w (Sipińska i in. 2010). Mogą one i są często relatywizowane do dominującego w danym społeczeństwie państwowym ładu cywilizacyjnego, jako postępowe i/lub zachowawcze, wreszcie bez względu na tradycję, obyczaje czy modę są kwalifikowane zgodnie z obowiązującym w danym państwie ładem prawnym, które to kwalifikacje i ich osobowe konsekwencje niekoniecznie zyskują akceptację w społeczności wiejskiej respektującej lokalne standardy kwalifikacji zachowań jako poprawnych względnie destrukcyjnych, np. wyznaczone czy też relatywizowane do normy stanowiącej przez instytucję kościelną.

częściej bierze się pod uwagę właściwości społeczno-kulturowego wymiaru środowiska wiejskiego określanego mianem lokalnej społeczności wiejskiej (Park 1936, s. 4; Hawley 1950; Bernard 1962; Kaleta 1991–2013; Kaleta 1996–2001); ujawniającej cechy rzeczy (bytu) zintegrowanej funkcjonalnie, przez tysiące lat autarkicznej z mniejszym lub większym powodzeniem zaspokajającej potrzeby egzystencjalne współtworzących je osób i grup rodzinnych, znaczącej dla najbliższej i dalszej okolicy, regionu, kraju i zamieszkujących je zbiorowości, a w XX wieku ujawniającej gwałtownie potęgujące się znamiona rozpadu czy wręcz autodestrukcji wywołanej gwałtownie zachodzącymi procesami urbanizacji³.

Mimo wspomnianego destrukcyjnego wobec wiejskich środowisk lokalnych wpływu procesów industrializacji i w parze z nimi – urbanizacji (Weśłowska 2018), pojęcie społeczności lokalnej, stosowane wobec zbioru osób zamieszkujących w zasadzie niewielkie terytorium jest i obecnie stosowane w wielu współcześnie uprawianych podstawowych i prakseologicznych dyscyplinach naukowych interesujących się między innymi środowiskami wiejskimi⁴, a wśród wielu z nich także w pedagogice społecznej. Najczęściej powiela się w niej rozumienie tego pojęcia jako zbioru względnie struktury współtworzonej przez mieszkańców zajmowanego przez nich terytorium określanego mianem środowiska lokalnego, realizujących wspólny interes (egzystencjalny), podzielających podobne lub identyczne wartości, wchodzących ze sobą we względnie trwałe relacje (rodzinne, sąsiedzkie, religijne, instytucjonalne) wytwarzających określone więzi, których podzielenie rodzi lokalne sentymenty, utrzymując psychiczną stabilność jednostek, stanowiąc podstawowe źródło wiedzy o świecie i miejscu ustalania znaczeń obecnych w kulturze lokalnej (Mendel, Theiss 2019)⁵.

³ Przeobrażenia społeczności tradycyjnych (m.in. wiejskich) we współczesne miejskie (wielkomięskie) zbiorowości stanowiły zasadniczy przedmiot zainteresowania twórców socjologicznej koncepcji (teorii) transformacji (Janowitz 1961).

⁴ Jan Turowski w swojej *Socjologii* (1994) w rozdziale XI poświęconym społecznościom lokalnym na s. 211 napisał „Nie ma obszerniejszej literatury socjologicznej niż publikacje zgromadzone na temat społeczności lokalnej”.

⁵ Mimo tak lawinowo narastającego materiału publikacyjnego poświęconego społecznościom lokalnym nie znajdujemy w nim jednoznacznego stanowiska w zakresie operacjonalizacji tego pojęcia, a nawet spotykamy w nim stanowiska sygnalizujące destrukcję ich pierwotnych postaci – jako struktur społecznych o wysokim poziomie ich wewnętrznej integracji (więzi integrującej ich członków – mieszkańców). J. Turowski dokonując we wskazanej monografii systematycznego przeglądu socjologicznych definicji teorii społeczności lokalnych wskazuje na szczególne zasługi w ich tworzeniu i porządkowaniu: R.E. Parka, E.W. Burgessa, A.H. Hawleya, L.F. Shnora’a,

Tak właśnie pojęcie to interpretował Aleksander Kamiński (1974), wskazując, iż tworzy ją niewielka zbiorowość terytorialna, obejmującą ogół osób, z którymi jednostka może stykać się bezpośrednio dzięki bliskości zamieszkania, a nieco później powiemy o jawności czy bezpośredniości ich uczestnictwa społecznego (Modrzewski 2007). Nawiązywali do tego pojęcia również współcześni Kamińskiemu socjologowie wychowania, konstruując socjologiczne koncepcje wychowania, edukacji, socjalizacji wiejskiej. Przykładowo Stanisław Kowalski określił społeczność lokalną jako „najbardziej istotny **komponent społeczeństwa wychowującego**” (podkreślenie autorów). W społeczności lokalnej zdaniem autora urzeczywistniają się procesy wychowawcze i jest to najbardziej reprezentatywna przestrzeń społeczna obejmująca mikrośrodowiska wychowawcze uczestnictwa społecznego rozmaitych jednostek i grup, w społecznościach lokalnych powinno systemowo funkcjonować wychowanie zinstytucjonalizowane (Kowalski 1969, 1974; Łoś 1972; Gołębiowski 1977; Winclawski 1973; 1976). Tak pojmowana między innymi wiejska społeczność lokalna odgrywała i nadal odgrywa znaczącą rolę w kształtowaniu obrazu procesów socjalizacji współtworzących je jednostek i grup (Kowalski 1974, s. 27–41)⁶.

Także inni pedagodzy społeczni podzielali takie jej rozumienie, np. Miłkołaj Winiarski (2000) zwracał uwagę na to, że środowisko lokalne charakteryzuje się przede wszystkim tym, że: ma wyraźne granice terytorialne i zazwyczaj własną infrastrukturę materialno-instytucjonalną, współwystępują w niej grupy o charakterze wspólnotowym (z dominacją więzi osobowych, przyjacielskich, sąsiedzkich, czy też pokrewieństwa) i stowarzyszeniowym (organizacje celowe). Mieszkańcy środowiska lokalnego są świadomi swego „osadzenia” w określonych ramach terytorialnych, dzieląc poczucie jedności i podejmując wspólne działanie w przypadku np. zagrożeń czy też trudnych sytuacji losowych, istnieje w niej system kontroli społecznej przeważnie bez udziału profesjonalnych funkcjonariuszy, działają w niej jawne siły społeczne, wśród dzieci i młodzieży można zaobserwować bezpośrednie kontakty osobowe, sieć stosunków rzeczowych i osobowych nie jest ingerencją w sferę życia prywat-

R.L. Warrena, M. Webbera, R.M. MacIvera, G.A. Hillery'ego, C.Bella, H. Newbi'ego, D.B. Clarka, M. Stacey'a, M.P. Efrata i wielu innych. Patrz także (Starosta 2002, s. 104).

⁶ Sygnalizowali tę wiejską specyfikę procesów socjalizacji (wychowania) autorzy i redaktorzy monografii i prac zbiorowych poświęconych: rodzinom wiejskim, szkole wiejskiej, wiejskiej parafii czy instytucjom upowszechniania kultury już w okresie międzywojennym i później – zwłaszcza w 2. poł. XX w. (Chałasiński 1938; 1969; Kowalski 1969; Kwieciński 1972; Markowska 1976; Damrosz 1979; Milas 1980; Nowak 1988; Kielar, Radochoński 1989; Dudkiewicz 1990; Hryniewicz 1991; Nikitorowicz 1992; Radochoński, Horbowski 1996; Kawula 2002; Gorlach i in. 2003; Marzec-Holka 2015; Bukraba-Rylska 2019, t. 1).

nego, ale służy jego wzbogacaniu, ponadto środowisko lokalne ulega szybkim przemianom.

W opozycji do społeczności względnie wyizolowanej ze znaczną dynamiką pojawiają się współcześnie tak zwane społeczności otwarte, a źródła takiego stanu rzeczy są różnorodne, np. rozluźnienie więzi międzyludzkich, coraz większa anonimowość życia, akcentowanie indywidualizmu, zanik instytucji sąsiedztwa, zanik znaczenia kontroli społecznej itp. (Pilch 2002, s. 300). Jednak warunki sprzyjające decentralizacji poniekąd mobilizują środowiska lokalne do spełnienia przez nie (czy w nich) wielu zadań i celów, m.in.: kreowania lokalnych wartości przy jednoczesnej dbałości o dobro wspólne, zaspokajania w najlepszym stopniu podstawowych i wyższych potrzeb wszystkich generacji, tworzenia warunków sprzyjających rozwijaniu różnego typu aktywności itd. (Winiarski 2000, s. 142), co wiąże się bezpośrednio z potrzebą uaktywniania tego środowiska i wykorzystania istniejącego w nim kapitału społecznego. Znaczącą rolę odgrywa tu tradycja (Kurczewska i in. 1998; Bielska 2001). Procesy przemian nie spowodowały bowiem, mimo upodobnienia do siebie pod względem urządzeń instytucjonalnych, technicznego wyposażenia i infrastruktury społecznej, pozbawienia skupisk terytorialnych kulturowej tożsamości.

Społeczności lokalne, będąc częścią społeczeństwa globalnego, czynią współtworzących je i pojawiających się w nich ludzi osobami społecznymi, tworząc zarazem przestrzeń ich społecznego uczestnictwa głównie w życiu właśnie takich małych wspólnot. „Wspólnota warunków życia daje zatem wspólnotę doświadczeń społecznych, pozwalającą nabyć zorientowanie w regułach gry społecznej. Spełnia też rolę duchowych punktów odniesień dla układania własnej linii życiowej” (Frąckowiak 2005, s. 20). Środowisko lokalne trzeba bowiem traktować jako przestrzeń edukacji obywatelskiej, mającą wyzwać aktywizację jednostek i służącą dobru społeczności lokalnych, regionalnych i całemu społeczeństwu (Radziewicz-Winnicki 2003; Theiss 2018). Wiesław Theiss (1996, s. 16–23) w odniesieniu do takich społeczności lokalnych użył pojęcia: „mała ojczyzna”, która jest „strukturą złożoną z uczuć, intelektu i działań ściśle związanych z tym co bliskie – np. domem, sąsiedztwem, krajobrazem, miejscową kulturą oraz tradycją [...] rzeczywistość bliska symbolom i mitom, ale równocześnie głęboko osadzona w materialnych konkretach” (Ossowski 1984).

Pedagodzy społeczni upatrują w nich zatem szansy na ich pedagogiczne optymalizowanie, nasycanie uznanymi przez nich wartościami i wzorami, wzmagającymi kondycję egzystencjalną i pomnażającymi szanse biograficzne kolejnych uspołeczniających się w tego rodzaju społecznościach pokoleń, a równocześnie postrzegają i wykorzystują możliwość przeciwdziałania, ubiegania, i korygowania pojawiających się w praktykach społecznych takich spo-

łeczności znamion ich egzystencjalnej mizerii, funkcjonalnej nieporadności czy socjalizacyjnej dysfunkcjonalności, kwalifikowanych w tym przypadku najczęściej z pozycji ich obserwatorów i inicjatorów pedagogicznej w nie ingerencji, korygującej czy rekonstruującej owe stany rzeczy.

Tak więc wszystkie te dotychczas praktykowane liczne pedagogiczne ingerencje w życie i funkcjonowanie wiejskich społeczności lokalnych, egzystujących w zastawanym i współkreowanym przez nie wiejskim środowisku lokalnym uznać można za swoistą jego pedagogizację. Sam termin: **pedagogizacja** – pojawił się w dyskursie społeczno-naukowym już w połowie XX wieku w pedagogice niemieckiej (Trohler 2013). W polskim piśmiennictwie pedagogicznym upowszechnił go Zbigniew Kwieciński (2011) w artykule: *Pedagogizm – wariacje wokół rozumienia kategorii*, chociaż wcześniej termin: pedagogizm pojawił się w artykule Teresy Hejnickiej-Bezwińskiej, *Pedagogizm (kontynuacja-przezwyciężenie)*, co nie oznacza, że nie był on już wcześniej stosowany w dyskursie naukowym i pozanaukowym (Czyżewski i in. 2013). W użytym w tekście rozumieniu przydajemy mu szersze znaczenie, raczej nawiązujące do stosowanego w zachodniej pedagogice pojęcia: **pedagogizacji problemów społecznych** (Lambeir, Ramaekers 2008). W tym kontekście rozumianego jako ingerowanie w życie wiejskiej społeczności lokalnej w celu wspierania jej w sukcesywnym rozwiązywaniu: problemów egzystencjalnych (pomyślnego trwania), i problemów rozwoju (zachowania przeświadczenia i podejmowania starań zapewniających pomyślną perspektywę), a więc jako ingerencję czynioną z intencją pozyskiwania (a często i odzyskiwania) oraz pomnażania tak czy inaczej pojętego dobra egzystencjalnego, rozwojowego, perspektywicznego, **na co zwracał uwagę niejednokrotnie w swojej twórczości dostojny Jubilat, Autor i Redaktor pomyślanego przez siebie i wspaniale zrealizowanego pod Jego naukowym patronatem przedsięwzięcia edytorskiego** (Pilch 2003–2010).

Współczesne wiejskie społeczności lokalne

Ciągle aktualnym dylematem w definiowaniu wsi jest ustalenie tego co nie jest już miastem, będąc wsią i jakimi cechami się ona charakteryzuje (Stan-ny 2014). Przykładowo Jan Papież wskazuje na cztery kryteria, według których możliwe jest, w poszczególnych krajach, identyfikowanie środowisk wiejskich: kryterium demograficzne, administracyjne, zatrudnienia i wieloczynnikowe (Papież 2007, s. 425). W socjologii wsi definiuje się ją jako małą strukturę społeczną, jako jednostkę osadniczą, natomiast obszary wiejskie jako przestrzenie utworzone przez wsie i ich otoczenie. Wieś stanowi istotny obszar przestrzeni życiowej, w którym ukształtowała się swoista kultura, obyczajowość, tradycje,

obrządy, system stosunków społecznych i procesów socjalizacyjnych. W badaniach socjologicznych do charakterystycznych cech obszaru wiejskiego zalicza się: specyficzny otwarty krajobraz, stosunkowo niską gęstość zaludnienia, przewagę ludności związanej z gospodarką rolną i leśną, tradycyjny, bliski naturze styl życia, ekstensywne użytkowanie ziemi, rzadką zabudowę i rozproszone osadnictwo, uznanie przez większość mieszkańców faktu zamieszkania na wsi (Turowski 1993).

Podobnie Ewa Bielska (2009, s. 13) uważa, że wieś jest niewielkim obszarem o charakterze osady, zamieszkanym przez ludzi zajmujących się pracą na roli, co stanowi ich główne lub jedyne źródło utrzymania. Wieś obejmuje tereny, obiekty i użytki rolne wykorzystywane przez mieszkańców. Na wsi występują ściślejsze i częstsze niż w mieście kontakty osobowe pomiędzy mieszkańcami, jak również specyficzny rodzaj więzi społecznej o charakterze powszechnej i wzajemnej znajomości. Wieś jako typowa postać środowiska okupowanego przez wiejską społeczność, w odróżnieniu od środowiska miejskiego, ujawnia znaczną różnorodność swojej postaci i w zależności od kompozycji owych cech – immanentnych a także wskazujących na przestrzenne swoje usytuowanie w regionie – prowokuje socjologów i pedagogów społecznych do dokonywania i proponowania kategoryzacji (klasyfikacji i typologii) środowisk wiejskich. Dla przykładu Włodzimierz Winclawski (1976) wyróżnił: wieś tradycyjną, zachowawczą, rejonu uprzemysłowionego oraz podmiejską. Stanisław Kawula (2001, s. 472) zaproponował rozróżniać wsie: z dominującymi indywidualnymi gospodarstwami rolnymi, wsie położone centralnie, wsie popegeerowskie, wioski o charakterze rekreacyjno-turystycznym, wsie podmiejskie zamieszkałe przez robotników, chłoporobotników, robotników leśnych oraz agrokompleksy jako skupiska poszczególnych wsi. Jeszcze inną propozycję ich kategoryzacji z uwzględnieniem kryterium dominującej w konkretnym przypadku funkcji proponuje Jerzy Modrzewski (2016), który wyróżnił wsie o dominującej:

- 1) funkcji p r o d u k c j i r o l n e j , h o d o w l a n e j , o g r o d n i c z e j – są to środowiska wsi zmodernizowanej, wielkohektarowej, nastawionej na produkcję wyspecjalizowaną, z dostosowaną do niej infrastrukturą i zapleczem technicznym – i kooperującej z instytucjami, które ogólnie określa się mianem agrobiznesowych. Jest to w zasadzie wieś nowoczesna, w której dominują średnie i wielkie gospodarstwa typu rodzinnego i farmerskiego nastawione na produkcję komercyjną, na zysk, ujawniające więc orientację rynkową i doświadczające wszystkich tej orientacji konsekwencji, zaawansowanej także w swoim rozwoju kulturowym;
- 2) funkcji s o c j a l n e j – to przede wszystkim wsie popegeerowskie, gospóldzielcze, ale i od pokoleń chłopskie, małorolne, autarkiczne,

tradycyjne w swojej produkcyjnej funkcji na poziomie umożliwiającym przetrwanie, ale nie rozwój, doświadczające biedy, bezrobocia w znacznej skali, ratujące się emigracją jeśli pozwalają na to nawet skromne zasoby finansowe. Społeczność tych środowisk wiejskich dysponuje niskim kapitałem kulturowym i społecznym, co przyczynia się do ich postępującej dezintegracji, a czasem totalnej degradacji czy zanikania (Wesołowska 2018);

- 3) funkcji usługowej – to wsie typowo turystyczne, dysponujące znacznym kapitałem kulturowym, ludzkim: zarówno materialnym, jak i symbolicznym, pozyskujące środki kapitałowe ze świadczenia usług w turystyce, nastawionej na konsumpcję etnicznych i często ekologicznych walorów tych środowisk i specyficznych dla tego rodzaju turystyki form organizowania i spędzania czasu (idea *slow life*) (Laskowska-Otwinowska 2010). To także wsie i siedliska nastawione na świadczenie usług agroturystycznych, wsie położone w pobliżu miejsc historycznych i uzdrowiskowych. Wszystkie ujawniają znaczne zaawansowanie w procesie integracji z ekonomią i kulturą europejską;
- 4) funkcji rezydencjalnej – są to wsie dwojakiemu rodzajowi: położone w rejonach podmiejskich i utworzone (względnie przekształcone) w środowiska obsługujące zinstytucjonalizowane bądź prywatne rezydencje i gospodarstwa „nowoziemiańskie”. Pierwsze z nich spełniają głównie funkcję hotelową dla ich mieszkańców znajdujących zatrudnienie w mieście i prędzej czy później przekształcające się w jego dzielnice peryferyjne (w rejonie podmiejskim); drugie zaś ze zmiennym skutkiem podejmują próby odtworzenia systemu gospodarki folwarcznej, rzecz jasna na zasadach gospodarki rynkowej z różnym zabezpieczeniem socjalnym obsługującej je społeczności, względnie ratują swoją egzystencję poprzez świadczenie usług rezydencjalnych (hotelowych, organizację uroczystości, zjazdów, konferencji, polowań, rybołówstwa, jazd i szkółek konnych itp.) (Modrzewski 2016, s. 143–144);
- 5) funkcji mieszannej – ten typ wsi wydaje się być najczęściej reprezentowany w Polsce, i to w jakim kierunku podążać będzie jego specjalizacja, zdecyduje o ogólnym obrazie i tempie procesu integracyjnego polskich środowisk wiejskich ze standardami Unii Europejskiej⁷.

⁷ Wskazuje się tu także na znaczenie w dynamice ich przemian takich procesów czy zjawisk, jak: dezagraryzacja, proletaryzacja i gentryfikacja – ta ostatnia pojmowana jako nasycenie społeczności wiejskich osiedlającymi się w środowiskach wiejskich reprezentantami miejskiej klasy średniej (Hałamska i in. 2017, t. 2, s. 109–139).

Jak wynika z licznych opracowań teoretycznych i badawczych Polska wieś ulega ciągłym i szybkim zmianom społecznym i ekonomicznym⁸. Autorzy raportu „Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza”, podają, że „rozpoczęty jeszcze w drugiej połowie lat 80. proces demontażu PGR-ów i spółdzielni pociągnął za sobą erozję infrastruktury instytucjonalno-komunikacyjnej (żłobki, świetlice, biblioteki, domy kultury, boiska, kluby sportowe, transport itp.). Cięcie kosztów w poszczególnych systemach usług publicznych przyczyniło się do likwidacji na wsiach nie tylko „osławionych” komisariatów peerelowskiej milicji, ale także urzędów pocztowych, punktów aptecznych, przedszkoli, szkół, resztek instytucji kultury. Proces ten miał swoje konsekwencje w postaci atrofii tkanki społecznej i przełożył się na zaburzenia funkcjonowania struktur społeczności wiejskiej (Sadura i in. 2017). Mimo doświadczenia przez polskie wsie tych po części destrukcyjnych dla nich okoliczności, zachowały one w znacznej mierze swoje typowe cechy, takie jak: nadrzędność rodziny, wysoka wartość pracy w warunkach bezpośredniego kontaktu z przyrodą, sąsiedztwo, regionalizm łączący się z tradycjami i folklorem, ludowy typ religijności (Matyjas 2012a, s. 45) a także przewagę kontaktów bezpośrednich nad pośrednimi, ich bliskość przestrzenną, mniejszą ruchliwość mieszkańców wsi sprzyjającą samopomocy, lokalność i homogeniczność społeczności wiejskich, międzypokoleniowy przekaz wartości oraz duże zróżnicowanie socjokulturowe zależne od tradycji, poziomu gospodarowania, położenia, specyfiki gospodarki, warunków infrastruktury, stylu życia mieszkańców i ich wykształcenia (Matyjas 2013a, s. 82). W roku 2018 Jerzy Wilkin (2018, s. 225), w kolejnym raporcie o stanie polskiej wsi dokonując przeglądu jej aktualnego stanu na tle jej 100-letniej historii, po odzyskaniu przez Polskę swojej państwowości, z dużą dozą optymizmu stwierdził w podsumowaniu: „Wieś stała się atrakcyjnym miejscem zamieszkania, o czym świadczy pozytywny od 2000 r. dla wsi bilans migracji wewnętrznych: wieś–miasto. Zmniejsza się dystans edukacyjny między miastem i wsią, a także wiele innych dystansów rozwojowych (infrastrukturalny, cyfrowy, dochodowy itp.)... wieś przyłączyła się nie tylko do Polski, ale również do Europy i radzi sobie w niej zupełnie nieźle”.

Socjalizacyjna kondycja i destrukcja społeczności wiejskich

Już w raporcie: „Polska wieś 2016” (Wilkin, Nurzyńska 2016, s. 12), jego autorzy sygnalizują ową wspomnianą wyżej dynamikę przemian jakim ule-

⁸ Poglębiony opis rozwoju i przemian wsi i rolnictwa we wskazanej wyżej monografii Bukraby-Rylskiej (2008).

ga polska wieś i jej społeczność, asymilując i petryfikując niektóre cechy siedlisk miejskich⁹. Wskazuje się przy tym, że najważniejszym źródłem zmian i przyspieszenia procesu zmniejszania się dystansu rozwojowego między miastem a wsią w Polsce jest integracja naszego kraju z Unią Europejską i płynące stąd korzyści. Lata po 2004 r., a więc obejmujące okres członkostwa Polski w Unii Europejskiej, zdaniem autorów cytowanego raportu, to najlepszy czas dla polskiej wsi w całej jej historii, wyzwalający i dynamizujący zjawiska i procesy integracji polskich środowisk wiejskich do standardów cywilizacyjnych zachodnich rejonów Unii Europejskiej.

Obecnie, jak wynika z najnowszych badań naukowych, obszary wiejskie są niezwykle atrakcyjnym miejscem zamieszkania. Znaczna liczba mieszkańców miast przenosi się na wieś, a dotychczasowi mieszkańcy wsi nie zamierzają się z nich wyprowadzić. Oznacza to, że w ostatnich dziesięcioleciach mieszkańcy miast częściej migrują do środowisk wiejskich niż z tych drugich do miejskich. Z raportu „Polska wieś 2018” odczytujemy, że na polskiej wsi nadal widać wzrost liczby mieszkańców, a spadek liczby mieszkańców miast (Wilkin, Nurzyńska 2018, s. 12).

Na obszarach wiejskich mieszka prawie 40% ludności kraju. Na wsi mieszka więcej ludzi młodych – w wieku 0–17 lat: 22,1% w stosunku do 17,5% w miastach (Szafraniec). Poziom wykształcenia ludności wiejskiej jest wyraźnie niższy w porównaniu z mieszkańcami miast, ale różnice te zmniejszają się. Z analizy badań i raportów nie potwierdzają się także stereotypowe opinie o bardzo niskim poziomie kapitału społecznego i niechęci mieszkańców wsi do wspólnych działań. Zaangażowanie rolników w pracę społeczną według cytowanego raportu jest średnio większe niż w kraju (Wilkin, Nurzyńska 2016, s. 13). Z badań CBOS na temat stanu i rozwoju wsi w Polsce, a także sytuacji edukacyjno-wychowawczej dzieci i młodzieży wiejskiej odczytujemy, że wiejska egzystencja kojarzy się większości respondentów ze: zdrowym stylem życia (71% wskazań), ale jednocześnie z codziennym trudem i ciężką pracą (61% wskazań). Wieś stała się ponadto bardziej atrakcyjna dla ludzi wykształconych i zamożnych, którzy decydując się na zamieszkanie w podmiejskich wsiach, zazwyczaj dojeżdżają do

⁹ Współczesna wieś przejmuje tzw. miejski styl życia. Główne cechy przeobrażeń polskiej wsi w ujęciu L.J. Beaulieu to: napływ ludzi reprezentujących różne habitusy, odpływ kapitału ludzkiego (osób zdolnych), ubóstwo w formie przede wszystkim sfeminizowanej oraz wykazujące tendencję do juvenalizacji i infantyilizacji biedy, często niemożność korzystania z wysokiej jakości usług zdrowotnych w miejscu zamieszkania, wymagania wobec szkół wiejskich, aktywność zawodowa mieszkańców wsi poza środowiskiem lokalnym, a w konsekwencji osłabienie więzi społecznej z mieszkańcami (Bielska 2009, s. 13–14).

pracy w mieście, ale w zamian mają szansę na większy komfort życia (własny dom z ogrodem) z dala od miejskich uciążliwości (Wciórka 2006a).

Ludzie żyjący na wsi byli znacznie częściej niż żyjący w miastach oceniani jako: religijni (79% wobec 33%), pracowici (72% wobec 45%), moralni (62% wobec 27%), życzliwi (62% wobec 31%), szczerzy (50% wobec 27%) i hojni (43% wobec 23%). Równie często jak ludzie z miasta uznawani byli za kulturalnych (46% wobec 47%), natomiast znacznie rzadziej przypisywano im zaradność (46% wobec 64%) oraz dbałość o swój wygląd zewnętrzny (39% wobec 74%), które to cechy są wyraźnie wyeksponowane w społecznym wizerunku mieszkańców miast. Wieś w opinii respondentów jest ostoją polskich tradycji i dawnych zwyczajów (88%), w sytuacjach trudnych jest samowystarczalna gospodarczo (66%), zawsze była dyskryminowana przez władze centralne (65%), lecz obecnie jest w większym stopniu niż miasto beneficjentem integracji z UE (56%).

Badani zaprzeczyli opiniom, że tereny wiejskie oczekują zbyt wiele pomocy od państwa kosztem mieszkańców miast (zanegowało ją 57%), ale także, że pracują na utrzymanie ludzi z miasta (zanegowało ją 60%), a przede wszystkim, że są zacofane (negacja: 87%). Podzielone były zdania na temat tego, czy między mieszkańcami wsi i miast panuje niezrozumienie (46% potwierdza tę opinię, a 43% jej zaprzecza) (Wciórka 2006b). Pod koniec 2016 r. w Polsce mieszkało blisko 6,9 mln dzieci w wieku 0–17 lat (GUS 2017). Udział dzieci w ogólnej populacji Polski maleje od lat 90. XX w. (GUS 2015). W roku 1990 dzieci poniżej 18 r.ż. stanowiły blisko 30% ogółu populacji (GUS 2001), natomiast w roku 2016 odsetek ten wyniósł niespełna 18%. Pięćdziesiąt jeden procent dzieci to chłopcy. W miastach udział dzieci w populacji jest mniejszy niż na wsi, i wynosi niespełna 17%, natomiast na wsi – blisko 20% (GUS 2016). Spadek odsetka dzieci na wsi postępuje jednak szybciej niż w mieście. W latach 1999–2016 udział dzieci w populacji na wsi spadł o 8,3 punktu procentowego, podczas gdy w mieście spadek ten wyniósł 6,6 punktu (Raport – Dzieci się Liczą, 2017). Wskazane zmiany demograficzne ludności wiejskiej są wyraźnie widoczne w stanie i strukturze przeobrażeń rodzin wiejskich. Zarówno na wsi, jak i w całej Polsce, rodzi się zbyt mało dzieci, co nie zapewnia zastępowalności pokoleń (Wilkin, Nurzyńska 2018, s. 12).

Rodzina wiejska jak wynika z badań (np.: Danuty Markowskiej, Stanisława Kawuli, Bożeny Matyjas i Wiesława Ambrozika) jest specyficzną grupą społeczną, która różni się od rodziny miejskiej. Między innymi różnice te są widoczne w praktykach korzystania rodzin wiejskich z dóbr cywilizacyjnych, socjalizacyjnych (wychowawczych) oraz w obrazie stylu życia jej członków (Matyjas 2013a, s. 145). Współczesna rodzina wiejska podlega procesom

przemian od rodzin tradycyjnych do nowoczesnych, ze zmianą ich struktury i funkcji wychowawczych. Rodzina wiejska coraz częściej upowszechnia model rodziny małej, dwupokoleniowej, i to w większym stopniu aniżeli przed laty uniezależnionej od rodziny pochodzenia i sąsiedztwa, wchodzącej w kontakty i powiązania ponadlokalne (Ambrozik 1997, s. 20).

W rodzinie wiejskiej możemy zaobserwować odchodzenie jej członków od patriarchalnego układu stosunków społecznych i pojawiania się układu demokratycznego ze wzrastającą w niej rolą kobiety, matki oraz znaczenia funkcji emocjonalno-ekspresyjnych z wyraźnie zauważalnym upodmiotowieniem dzieci (Ambrozik 1997, s. 20). Niestety rodzina wiejska w większym stopniu aniżeli rodzina miejska doświadcza niedostatku i ubóstwa. Mieszkańcy wsi stanowią ponad 60% osób żyjących w naszym kraju w skrajnym ubóstwie. Najwyższa stopa ubóstwa występuje w województwach warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim. Pomimo stopniowego zacierania się podziału na Polskę A i Polskę B pod względem poziomu dochodów, wskaźników edukacyjnych i podstawowej infrastruktury, kondycja socjalno-ekonomiczna rodzin wiejskich nie napawa optymizmem (Golinowska 2018).

Polscy rolnicy (aczkolwiek nie wszyscy w stosownym wymiarze) i ich rodziny korzystają z bardzo rozbudowanego systemu wsparcia poprzez ulgi i dofinansowanie z budżetu, zarówno w odniesieniu do podatków centralnych i lokalnych, jak i ubezpieczeń społecznych oraz majątkowych, co niejednokrotnie stanowi „parasol ochronny” służący utrzymywaniu statusu rolnika (Wilkin, Nurzyńska 2016, s. 17–18). Kolejnym problemem rodzin wiejskich jest permanentne zagrożenie bezrobociem. Ponad 1/3 ogółu bezrobotnych, tak na wsi jak i w miastach, stanowią osoby długotrwale poszukujące pracy, wśród których udział bezrobotnych ponad 24 miesiące wzrósł na wsi z 14,2% do 16,9%. W 2016 roku przeciętny dochód gospodarstw domowych w miastach był aż o 35% wyższy niż na wsi. Ze wsi i małych miasteczek pochodzi największa grupa gospodarstw, których stałe dochody nie pozwalają na zaspokojenie podstawowych potrzeb członków rodzin (Golinowska 2018, s. 142).

Do kolejnych problemów występujących w rodzinach wiejskich możemy zaliczyć: marginalizację społeczną, niski kapitał kulturowy, kulturę ubóstwa, trudne warunki mieszkaniowo-socjalne, niskie wykształcenie rodziców, niską świadomość wychowawczą rodziców, niskie kompetencje kulturowe rodziców i dzieci, nadmierne pijaństwo i alkoholizm wśród dorosłych członków rodzin wiejskich, ubogą kulturę spędzania czasu wolnego, przestępczość i nieprzystosowanie społeczne młodzieży wiejskiej (Błazejewski 1994; Noszczyk-Bernasiewicz 2009), zaniedbania wychowawcze dzieci oraz obniżoną kondycję zdrowotną wszystkich członków rodziny.

Dokonując pobieżnej charakterystyki kondycji kulturowej społeczności polskich wsi i małych miast w Polsce Tomasz Szlendak (2011, s. 53–62) pisze: „Polskie wsie i miasteczka charakteryzuje specyficzny pejzaż kulturalny, na który składają się podobnie ukształtowane w całym kraju: uporządkowanie i estetyka przestrzeni publicznej oraz specyfika przestrzeni prywatnej, społeczna konstrukcja czasu i komunikacji, społeczna charakterystyka mieszkających tu ludzi. Kultura dzieje się tu, innymi słowy, w specyficznym, możliwym do odtworzenia i zgeneralizowania »przestrzenno-czasowo-społecznym anturazju« [...]. Na wsi nie ma kultury. Na wsi zdaniem jej mieszkańców, jest natura [...]. Tradycja i rytuały religijne to rusztowania życia, także aktywności kulturalnej”. Andrzej Kaleta (2004, s. 67) wskazuje, że w wiejskich gospodarstwach domowych konieczność rezygnacji z kształcenia dzieci dopuszcza tylko 3% mieszkańców wsi. Zdaniem autora wymogi życia i pracy w społeczeństwie globalnym i informacyjnym przesuwają potrzeby edukacyjne mieszkańców wsi z dotychczas dominującego kształcenia zawodowego w stronę kształcenia ogólnego.

Z kolei Krystyna Szafraniec (2001, s. 126–127) wskazuje, że „szansą rozwoju obszarów wiejskich jest szeroki i całościowy, wprzęgnięty w długofalowy program rozwoju lokalnego projekt edukacyjny, w pierwszym rzędzie uwzględniający potrzeby i aspiracje dzieci i młodzieży”. Młodzież wiejska zdaniem cytowanej autorki w stopniu dotąd niespotykanym chce się uczyć, do studiowania aspiruje aż 48% z badanej grupy respondentów. Jednak z powodów problemów materialnych rodziców młodzieży wiejskiej (skala ubóstwa w zależności od regionu wynosi od 60 do 80%) spada jej udział wśród studiujących na uczelniach wyższych (do 10% na studiach dziennych oraz 8,6% na studiach wieczorowych i zaocznych). Młodzież wiejska ma świadomość ograniczeń materialnych rodziców i z tego powodu często uzyskuje wykształcenie niższe od tego, do którego aspiruje. Wśród młodzieży wiejskiej największym powodzeniem zawodowym cieszą się właściciele małych firm oraz praca związana z ekonomią. W czołówce, obok wspomnianych wykonywanych zawodów, biorąc pod uwagę możliwość realizacji aspiracji – pojawili się robotnicy wykwalifikowani oraz specjaliści, których umiejętności odpowiadają wymogom nowej gospodarki (Gorlach in. 2003, s. 54–57).

Dane te obrazują pluralizację zainteresowań i planów dotyczących kariery zawodowej, trafne reakcje młodzieży wiejskiej na wymagania gospodarki rynkowej, a duży odsetek osób wskazujących na zawody robotnicze to podzielane świadomości istnienia ograniczeń związanych z planowaniem własnej przyszłości zawodowej, na co również wskazują badania prowadzone przez Te-

resę Wilk¹⁰. Młodzież wiejska i małomiasteczkowa pragnie inwestować w wykształcenie, aczkolwiek jej aspiracje pozostają bardzo często w sferze dążeń niezaspokojonych (sytuacja ekonomiczna kraju, regionu, rodziny). Elżbieta Tarkowska (2005, s. 30 i n.) zajmując się problemami młodzieży ze środowisk defaworyzowanych, w odniesieniu do systemu edukacji zwróciła uwagę na takie bariery, jak: niedostępność wychowania przedszkolnego, niedofinansowanie szkół wiejskich, trudne warunki nauki, konieczność codziennych dojazdów (co uniemożliwia udział w zajęciach pozalekcyjnych), polityka segregacji szkolnej (np. oddzielne klasy dla dzieci pochodzących z rodzin zamożnych i rodzin biednych, istnienie tzw. „klas pakietowych” – Leszczyńska 2004). To także uruchamianie procesu selekcji do lepszych i gorszych segmentów systemu nauki szkolnej („apartheid w podstawówce”, „szkoły średnie dla gorszych”, „wyższa szkoła czegoś i czegoś”)¹¹. Autorka postuluje o wyższe stypendia dla młodzieży wiejskiej, która pragnie się uczyć, potrzebę ciągłości w otrzymywaniu pomocy finansowej, rozszerzenie działalności kółek sportowych, harcerstwa i innych organizacji młodzieżowych, zewnętrzne wsparcie finansowe szkół – „lokalny sponsoring”, budzenie, rozwijanie i podtrzymywanie aspiracji młodzieży przez nauczycieli i wiele innych (Tarkowska, Korzeniowska 2002).

Z raportu „Młodzież na wsi”, którego autorzy na podstawie przeprowadzonych badań dokonali charakterystyki deficytów młodzieży wiejskiej, odczytujemy że najczęściej są to: deficyty dostępnej oferty (m.in. równego dostępu, dostępu do kultury, działań na peryferiach, wysokiej jakości studiów), deficyty relacji społecznych (m.in. zróżnicowanych kontaktów, partnerów, sojuszników, współników), deficyty kompetencji i wiedzy (np. kompetencji technologicznych, informacji o programach), deficyty przestrzeni (miejsc, działania poza instytucjami, wykorzystywania lokalnych zasobów), deficyty horyzontu wyboru (m.in. czasu, pomysłów, doświadczeń), deficyty w relacjach młodych z instytucjami (np. zrozumienie potrzeb, zaufania, partycypacji), deficyty współpracy (pomiędzy instytucjami i rodzicami, pomiędzy instytucjami i pomiędzy gminami) (Strzezińska, Wiśnicka 2011).

¹⁰ Badania empiryczne przeprowadzono w 1998 r. wśród 480 uczniów klas maturalnych liceów ogólnokształcących w wybranych miastach województwa kieleckiego oraz wśród 480 osób – uczniów klas maturalnych liceów ogólnokształcących w Katowicach (Wilk 2003).

¹¹ Badania nad selekcjami szkolnymi dzieci i młodzieży w Polsce mają już długą i chlubną tradycję sięgającą w swojej genezie okresu międzywojennego, a ich wznowienie i dynamiczny rozwój po wojnie przyniosły znakomity dorobek ilustrujący rzeczywiste „drogi edukacyjne” kolejnych generacji młodzieży, i w zasadzie kompletny indeks czynników wyznaczających ich postać, dynamikę i bariery edukacyjne wzbudzające niepokój wśród pedagogów ich stratyfikacyjnymi niedostatkami (Smolińska-Theiss 2014).

W odniesieniu do sytuacji oświatowej na wsi słusznie pisze Tadeusz Pilch (2001, s. 134), że jest ona w dalszym ciągu alarmująca. Autor wskazuje, że na wsi zlikwidowano biblioteki, wszelkie placówki kultury, inicjatywy oświaty dorosłych, na wsi brakuje skomercjalizowanych ofert oświatowych, stale likwiduje się przedszkola i szkoły (Marzec-Holka 2015), drastycznie podwyższono koszty szkół oraz opłaty za utrzymanie w bursach i internatach. Pomoc stypendialna dla dzieci najbiedniejszych zdaniem autora stanowi w Polsce śladowe rozmiary (Pilch 2001, s. 135). Podobnie Katarzyna Palka (2014, s. 362) stwierdza, że samo zamieszkanie na wsi niesie ze sobą wiele barier utrudniających nie tylko zdobycie wyższego wykształcenia, ale również dostęp do szeroko pojętej wiedzy.

Nierówności szans edukacyjnych zdaniem autorki dotyczą trzech obszarów: nierówności dostępu (zwłaszcza do przedszkoli, zajęć dodatkowych organizowanych w szkołach i innych placówkach oświatowo-kulturalnych, do szkół średnich i wyższych oraz do szkół usytuowanych blisko domu, co często jest konsekwencją likwidacji szkół na terenach wiejskich), nierówności warunków – różnic w sytuacji rodzinnej dzieci i młodzieży pochodzących z miast i ze wsi (dotyczą wykształcenia rodziców, ich sytuacji materialnej, aspiracji dotyczących edukacji dzieci i świadomości pedagogicznej), różnic w zasobach i jakości pracy szkoły na wsi i w mieście, w zasobach środowiska lokalnego wiejskiego i miejskiego i po trzecie nierówności wyników – rezultatów uczenia się – między uczniami z miast i wsi (różnice w osiągniętych wynikach na poziomie testów kompetencji oraz w proporcjach osób studiujących) (Palka 2014, s. 362 i n.).

Jan Papiież (2006, s. 481) po przeprowadzeniu licznych badań na temat przemian warunków socjalizacyjno-edukacyjnych na wsi wskazuje, że „kulturowe zacofanie wsi wciąż trwa, chociaż warunki polityczne, społeczne i ekonomiczne zmieniają się [...]. W tej sytuacji szczególne straty ponoszą uczniowie o średniej i wysokiej sprawności umysłowej, którzy pomimo swoich możliwości – uzyskują niski poziom kompetencji poznawczych (analfabetyzm funkcjonalny), uwarunkowany w znacznym stopniu własnym środowiskiem zamieszkania”.

Z wielu raportów wynika, że młodzież wiejska podejmująca kształcenie wyższe częściej wybiera studia niestacjonarne i studiuje na uczelniach prywatnych. Rzadko też kształci się na prestiżowych uczelniach i zdobywa zawody cieszące się dużym zaufaniem społecznym czy umożliwiające awans zawodowy (Nadobnik 2011, s. 7 i n.). Do przyczyn powyższej sytuacji możemy zaliczyć: ograniczony dostęp do korepetycji, płatnych kursów językowych, zajęć artystycznych, komputerowych czy sportowych – dotyczy to zwłaszcza dzieci

z rodzin chłopskich (2% dzieci rolników poszerza znajomość języków obcych, podczas gdy w mieście robi to 28% dzieci) (Nadobnik 2011, s. 8).

Badania Jana Papieża (2006), Tadeusza Pilcha (1999, 2000), Zbigniewa Kwiecińskiego (2002), Moniki Kwiecińskiej-Zdrenki (2004), Iwony Chrzanowskiej (2009), Justyny Truskolaskiej (2010), Danuty Waloszek (2001), Bożeny Matyjas (2012a) i wielu innych analizujących kwestie socjalizacji dzieci i młodzieży na wsi dostatecznie uzasadniają stwierdzenie, że system edukacji na polskiej wsi wymaga natychmiastowych zmian na rzecz „drugiej szansy” (Waloszek 2005, s. 83). Bożena Matyjas (2012a, s. 169) słusznie pisze, iż współczesna polska wieś jest wyraźnie zróżnicowana pod względem ekonomicznym i kulturowym i nie wszędzie i nie zawsze sytuacja dzieci i młodzieży przedstawia się negatywnie. Zdaniem autorki są wsie, zwłaszcza te położone bliżej miast, w których warunki życia mieszkańców, zwłaszcza w dostępie do infrastruktury kulturalno-oświatowej i możliwości zatrudnienia w mieście jawią się pozytywnie. Niewątpliwie sytuacja młodzieży wiejskiej zmienia się także przez dostęp do środków masowego przekazu, a zwłaszcza przez rozwój na wsi dostępu do szerokopasmowego Internetu, który staje się swoistym „oknem na świat” i daje wiele możliwości e-learningowej edukacji i rozwoju osobowościowego.

Zakończenie

Środowiska wiejskie pomimo postępującej sukcesywnie destrukcji tradycyjnej społeczności wiejskiej w dalszym ciągu stanowią swoisty rezerwar czynników rozwojowych, przybierając znamiona atrakcyjnego ekologicznie miejsca zamieszkania, w których można rozwijać turystykę krajową i aktywne formy spędzania czasu wolnego przez wszystkie kategorie osób społecznych. Jest to teren ekonomicznych lokalizacji nowych przedsięwzięć gospodarczych, odtwarzalne źródło dochodów dla mieszkańców wsi, miejsce realizacji nowoczesnych usług dla rolnictwa oraz źródło powstawania atrakcyjnego środowiska dla rolników.

W perspektywie rozwojowej wsi Bogdan Klepacki (2001, s. 89) optymistycznie wieszczy, że w niedalekiej przyszłości powinny zaniknąć różnice kulturowe, intelektualne, edukacyjne i prestiżowe pomiędzy mieszkańcami miast i wsi, tereny wiejskie staną się szansą na deglomerację wielkich miast, metropolii, dzięki tworzeniu „miasteczek wiejskich”, rozwiną się małe zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego, tereny wiejskie będą doceniane ze względu na ich walory przyrodnicze i krajobrazowe. Wieś stanie się ostoją i miejscem ucieczki dla wielu osób, które nie chcą żyć w „globalnej wiosce” – narażone na uniformizm, stałe oddziaływanie korporacji międzynarodowych i globa-

lizm (Klepacki 2001, s. 90). Wieś przyszłości coraz mniej będzie miała charakter rolniczy, życie na wsi się dezintegruje i fragmentaryzuje, coraz bardziej odczuwalna będzie detradycjonalizacja wsi spowodowana napływem ludności z miast, tereny wiejskie będą w przyszłości wielorasowe oraz wielonarodowe.

W strategiach zmiany polskiej wsi zdaniem Bogdana Klepackiego (2001, s. 91 i n.) najważniejszym elementem staje się kształcenie ludzi na wszystkich etapach życia. Kształcenie winno mieć charakter ustawiczny, powinno rozwijać się w kierunku nauki zawodów unikatowych, także tych tradycyjnie związanych ze wsią. Środowisko wiejskie jest „czystym” terenem, na którym mogłyby być lokalizowane jednostki naukowo-badawcze, projektowe, szpitale, sanatoria i uczelnie wyższe. W środowiskach wiejskich niezbędne jest tworzenie i upowszechnianie wzorców sukcesu, a nie porażki, motywowanie członków społeczności lokalnej do aktywnego uczestnictwa w tworzeniu wspólnoty.

Nadrzędną sprawą w kwestii rozwoju polskiej wsi i przyszłości kolejnych pokoleń Polaków jest kwestia edukacji. Z raportu „Wieś w Polsce 2017 – diagnoza i prognoza” wynika, że 71% respondentów – lokalnych liderów, w jakości kształcenia widzi czynnik determinujący przyszłość polskiej wsi (Sadura i in. 2017). Wskazanie tej formy swoistej pedagogizacji społeczności wiejskich jako remedium na ich kulturowe i ekonomiczne „upośledzenie”, na ich awans kulturowy, a tym samym i ekonomiczny niewątpliwie ma swoje historyczne i współczesne odniesienia. Trzeba ją bowiem widzieć i relatywizować do kontekstu rozlicznych, pozaedukacyjnych uwarunkowań awansu i blokady cywilizacyjnej społeczności wiejskich, tkwiących zarówno w nich samych, jak i w krajowych a także ponadkrajowych realiach ich istnienia i funkcjonowania, by nie ulec iluzji w przypisywaniu edukacji nazbyt zbawiennej funkcji inkluzyjnej (Pluskota-Lewandowska 2008).

Literatura

- Ambrozik W., 1997, *Dewiacje wychowawcze w środowisku wiejskim*, Poznań.
- Bańka A., 2018, *Psychologia środowiskowa. Jakość życia i innowacji społecznych*, Poznań–Katowice.
- Bell P.A., Greene Th.C., Baum A., 2004, *Psychologia środowiskowa*, Gdańsk.
- Bernard J., 1962, *American Community Behavior*, Vol. 4, New York.
- Bielska E., 2001, *Spółczesność w procesie przemian a ciągłość pedagogiki społecznej*, [w:] *Pedagogika społeczna. Tradycja – teraźniejszość – nowe wyzwania*, red. E. Trempała, M. Cichosz, Olecko.
- Bielska E., 2009, *Patologia środowisk wiejskich – wybrane aspekty i kontrowersje*, „Auxilium Sociale Novum”, nr 1–2.
- Błażejowski Z., 1994, *Przestępczość nieletnich w środowisku wiejskim*, Szczecin.
- Borowicz R., 2000, *Nierówności społeczne w dostępie do wykształcenia. Casus Suwalszczyzny*, Olecko.

- Bukraba-Rylska I., 2013, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I., 2019, *Kultura wsi – kontekst lokalny, narodowy, globalny*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat polskiej wsi*, t. 1, red. M. Halamska i in., Warszawa.
- Buttel F.H., 2001, *Rural sociology*, [w:] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, red. N. Smelser, P.B. Baltes, Amsterdam–New York.
- Chałasiński J. (red.), 1938, *Młode pokolenie chłopów*, Warszawa.
- Chałasiński J. (red.), 1969, *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, Warszawa.
- Chrzanowska I., 2009, *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- Czyżewski M., Marynowicz-Hetka E., Woroniecka G. (red.), 2013, *Pedagogizacja życia społecznego*, „Societas/Communitas”, nr 2(16).
- Damrosz J. (red.), 1979, *Tradycja i nowoczesność w kulturze wsi*, Warszawa.
- Domalewski J., 2001, *Szkoła wiejska wobec zadania rekompozycji struktury społecznej*, „Przeгляд Socjologiczny”, nr 1.
- Domalewski J., 2019, *Szkoła wiejska jako moderator zmian systemowych*, [w:] *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1, red. M. Halamska i in., Warszawa.
- Dudkiewicz W., 1990, *Dziecko wiejskie*, Kielce.
- Frąckowiak T., 2005, *Lokalność i wspólnota*, [w:] *Spoleczne procesy modernizacyjne w środowisku lokalnym średniego miasta (doświadczenia i propozycje)*, red. T. Frąckowiak, P. Mosiek, A. Radziejewicz-Winnicki, Rawicz–Leszno.
- Golinowska S., 2018, *O polskiej biedzie w latach 1990–2015. Definicje, miary i wyniki*, Warszawa.
- Gołębiowski B., 1977, *Dynamika aspiracji*, Warszawa.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Warszawa.
- Gorlach K., Drąg Z., Seręga Z., 2003, *Młode pokolenie III Rzeczypospolitej. Aspiracje życiowe w przeddzień integracji z Unią Europejską*, Warszawa.
- Grabski W., 1987, *Kultura i oświata na wsi*, [w:] W. Grabski, *Wybór pism*, Warszawa.
- Halamska M., Hoffmann R., Stanny M., 2017, *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*, t. 2, Warszawa.
- Halamska M., Stanny M., Wilkin J. (red.), 2019, *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi*, t. 1 i 2, Warszawa.
- Hawley A.H., 1950, *Human Ecology: A Theory of Community Structure*, New York.
- Hejnicka-Bezwińska T., 1998, *Pedagogizm (kontynuacja-przewycięzenie)*, [w:] *Tradycja i wyzwania: księga pamiątkowa na 75-lecie założenia Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1927–1996*, red. K. Paclawska, Kraków.
- Hryniewicz T., 1991, *Religia, osobowość a perspektywy kapitalizmu na wsi polskiej*, „Studia Socjologiczne”, nr 1–2.
- Janowitz M. (red.), 1961, *Community Political Systems*, Glencoe.
- Kaleta A., 1991–2013, *Socjologia i socjologowie*, Toruń.
- Kaleta A., 1996–2001, *Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy*, Ossolineum.
- Kaleta A., 2004, *Potrzeby edukacyjne mieszkańców wsi*, [w:] *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce. Terytorialne struktury społeczne*, red. D. Niczyporuk, Lublin.
- Kamiński A., 1974, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa.
- Kawula S., 1973, *Rodzina wiejska a wychowanie. Szczegółowe studium porównawcze*, Toruń.
- Kawula S., 2001, *Dylematy pedagogiki społecznej na koniec XX wieku*, [w:] *Pedagogika społeczna. Tradycja – teraźniejszość – nowe wyzwania*, red. E. Trempała, M. Cichosz, Olecko.
- Kawula S., 2002, *Pomocniczość i wsparcie*, Olsztyn.
- Kielar M., Radochoński M. (red.), 1989, *Rozwój i wychowanie dziecka wiejskiego*, Rzeszów.

- Klepacki B., 2001, *Warunki i szanse rozwoju polskiej wsi*, [w:] *Przyszłość wsi polskiej. Wizje, strategie, koncepcje*, red. L. Kolarska-Bobińska, A. Rosner, J. Wilkin, Warszawa.
- Kowalski S., 1969, *Szkoła w środowisku*, Warszawa.
- Kowalski S., 1974, *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa.
- Kowalski S., 1996, *Metodologiczne zagadnienia integralnego funkcjonowania społeczeństwa*, „Studia Pedagogiczne”, t. 32.
- Kozakiewicz M., 1989, *Edukacja na wsi. Stan i kierunki przebudowy*, Warszawa.
- Kurczewska J., Kempny M., Bojar H., 1998, *Społeczności lokalne jako wspólnoty tradycji – w poszukiwaniu korzeni demokracji*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3.
- Kwaśniewicz W., 1976, *Wieś jako środowisko wychowawcze*, Kraków.
- Kwiecińska-Zdrenka M., 2004, *Aktywni czy bezradni wobec własnej przyszłości*, Toruń.
- Kwieciński Z., 1972, *Funkcjonowanie szkoły w środowisku wiejskim*, Warszawa.
- Kwieciński Z., 2002, *Bezbronni. Odpad szkolny na wsi*, Toruń.
- Kwieciński Z., 2011, *Pedagogizm – wariacje wokół rozumienia kategorii*, „Przegląd Pedagogiczny”, nr 1.
- Lambeir B., Ramaekers S., 2008, *Humanizing education and the educationalization of Health*, „Educational Theory”, nr 4.
- Laskowska-Otwinowska J., 2010, *Podróże do pracy jako element nowego stylu życia. Postulaty ruchu społecznego slow down*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1.
- Leszczyńska A., 2004, *Segregacja klasowa w polskich szkołach*, „Gazeta Wyborcza”, 5 lipca.
- Łoś M., 1972, *Aspiracje a środowisko*, Warszawa.
- Markowska D., 1976, *Rodzina w społeczności wiejskiej – ciągłość i zmiana*, Warszawa.
- Marzec-Holka K., 2015, *Kapitał społeczny a wspólnoty wiejskie w obronie „małych szkół”*, Bydgoszcz.
- Matyjas B., 2012a, *Dzieciństwo na wsi. Warunki życia i edukacji*, Kraków.
- Matyjas B., 2012b, *Szanse edukacyjne dziecka wiejskiego: stan, uwarunkowania i perspektywy*, „Chowanna”, nr 1.
- Matyjas B., 2013a, *Dziecko na wsi. Perspektywa życia i edukacji*, [w:] *Zagrożenia człowieka i idei sprawiedliwości społecznej*, red. T. Pilch, T. Sosnowski, Warszawa.
- Matyjas B., 2013b, *Środowisko wiejskie jako przestrzeń życia dzieci i młodzieży. Szanse i bariery*, [w:] *Pedagogika społeczna wobec zmian przestrzeni życia społecznego*, red. M. Sobec-ki, W. Danilewicz, T. Sosnowski, Warszawa.
- Mendel M., Theiss W. (red.), 2019, *Pamięć i miejsce. Perspektywa społeczno-edukacyjna*, Gdańsk.
- Milas E., 1980, *Rodzina wiejska*, Warszawa.
- Modrzewski J., 2007, *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne*, Poznań.
- Modrzewski J., 2016, *Polska wieś wobec kulturowo-edukacyjnych wyzwań integracji z Unią Europejską*, [w:] *Socjopedagogika. Studia – szkice – refleksje – wspomnienia*, Poznań.
- Nadobnik B., 2011, *Nowoczesna wieś: po pierwsze edukacja*, Warszawa.
- Nikitorowicz J., 1992, *Socjalizacja i wychowanie w zróżnicowanych wyznaniowo i etnicznie rodzinach białostockich*, Białystok.
- Noszczyk-Bernasiewicz M., 2009, *Przejawy patologii społecznych na przykładzie młodzieży wiejskiej*, „Auxilium Sociale Novum”, nr 1–2.
- Nowak W., 1988, *Społeczne uwarunkowania przemian funkcji socjalizacyjno-wychowawczej rodzin chłopskich*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1.
- Ossowski S., 1984, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa.
- Palka K., 2014, *Edukacja na wsi – mechanizmy wykluczenia edukacyjnego*, [w:] *Pedagogika społeczna wobec zagrożeń człowieka i idei sprawiedliwości społecznej*, red. W. Danilewicz, W. Theiss, Warszawa.

- Papież J., 2006, *Przemiany warunków socjalizacyjno-edukacyjnych na wsi. Badania panelowe*, Kraków.
- Papież J., 2007, *Środowisko wiejskie*, [w:] *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, red. T. Pilch, Warszawa.
- Park R.E., 1936, *Human ecology*, „American Journal of Sociology”, Vol. 42.
- Pilch T., 1999, *Spory o szkołę. Pomiędzy tradycją a wyzwaniem współczesności*, Warszawa.
- Pilch T., 2001, *Edukacja a społeczne procesy marginalizacji*, [w:] *Pedagogika społeczna. Tradycja – terażniejszość – nowe wyzwania*, red. E. Trempała, M. Cichosz, Olecko.
- Pilch T., 2002, *Środowisko lokalne*, [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy społecznej*, red. T. Pilch, D. Lalak, Warszawa.
- Pilch T., 2016, *Uczniowie na drogach Warmii i Mazur. Narodziny nierówności*, Olsztyn.
- Pilch T. (red.), 2000, *O potrzebie dialogu i kultur*, Warszawa.
- Pilch T. (red.), 2003–2010, *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa.
- Pluskota-Lewandowska A., 2008, *Inkluzja czy iluzja? O nauczaniu całościowym jako szansie na integrację zmarginalizowanych*, [w:] *Socjologia jako społeczna terapia*, red. A. Wachowiak, Zielona Góra.
- Przeclawska A., Theiss W., 1996, *Pedagogika społeczna: nowe zadania i szanse*, [w:] *Pedagogika społeczna. Kręgi poszukiwań*, Warszawa.
- Radochoński M., Horbowski A. (red.), 1996, *Problemy edukacji dziecka wiejskiego*, Rzeszów.
- Radziewicz-Winnicki A., 2003, *Środowisko lokalne jako przestrzeń edukacji obywatelskiej*, [w:] *Przemiana, myśl, poznanie. Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Wojciechowi Paścieriakowi*, red. T. Frąckowiak, Poznań.
- Raport, 2017, *Dzieci się Liczą*, Warszawa.
- Sadura P., Murawska K., Włodarczyk Z., 2017, *Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza. Raport z badania – pełna wersja*, Warszawa.
- Sipińska D., Modrzewski J., Matysiak-Błaszczak A. (red.), 2010, *Socjalizacja inkluzyjna*, t. 1, Leszno.
- Smolińska-Theiss B., 2014, *Z tradycji badań nad nierównościami edukacyjnymi – od społecznych przyczyn powodzeń i niepowodzeń szkolnych do współczesnych badań nad różnicowaniami w oświacie*, [w:] *Edukacja i nierówność. Trajektorie sukcesu i marginalizacji*, red. A. Gromkowska-Melosik, M.J. Szymański, Poznań.
- Sroczyński W., 2006, *Pedagogika środowiskowa. Kategoria środowiska w teorii polskiej pedagogiki społecznej*, Warszawa.
- Sroczyński W., 2017, *Szkice do pedagogiki środowiskowej*, Siedlce.
- Stanny M., 2014, *Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1(162).
- Starosta P., 2002, *Społeczność lokalna*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 4, red. K.W. Frieske i in., Warszawa.
- Strzezińska A., Wiśnicka M., 2011, *Młodzież na wsi*, Warszawa.
- Styka J., 1993, *Chłopskie widzenie świata i siebie*, Włocławek.
- Styka J., 1995, *Światopogląd i religia a tożsamość społeczno-kulturowa mieszkańców wsi*, [w:] *Socjologia wsi i rolnictwa*, wyd. 2, red. J. Turowski, Lublin.
- Styka J., 1999, *Chłopi i wieś, polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, Lublin.
- Szafranec K., 2001, *Ludzie – podstawowy kapitał polskiej wsi*, [w:] *Przyszłość wsi polskiej. Wizje, strategie, koncepcje*, red. L. Kolarska-Bobińska, A. Rosner, J. Wilkin, Warszawa.
- Szafranec K. (red.), 2006, *Kapitał ludzki i zasoby społeczne wsi. Ludzie – społeczność lokalna – edukacja*, Warszawa.

- Szlendak T., 2011, *Nic? Aktywność kulturalna i czas wolny na wsi i w małych miastach*, [w:] *Stan i zróżnicowanie kultury wsi i małych miast w Polsce*, red. I. Bukraba-Rylska, W.J. Burszta, Warszawa.
- Tarkowska E., 2005, *System edukacji a problemy młodzieży ze środowisk defaworyzowanych*, [w:] *Edukacja przeciw wykluczeniu. Teoria i praktyka*, red. Z. Sirojć, Warszawa.
- Tarkowska E., Korzeniewska K., 2002, *Młodzież z byłych PGR-ów*, Warszawa.
- Theiss M. (red.), 2018, *Lokalne obywatelstwo społeczne w polityce społecznej*, Warszawa.
- Trohler D., 2013, *Between universally claimed theory and common understanding. Theoretical knowledge in education*, [w:] *Making a Difference in Theory*, red. G. Besta, J. Allan, R. Edwards, London–New York.
- Truskołaska J., 2010, *Opieka, wychowanie i partnerstwo w rodzinach wiejskich i miejskich województwa lubelskiego na początku XXI wieku*, Lublin.
- Turowski J., 1993, *Socjologia wsi i rolnictwa*, Lublin.
- Turowski J., 1994, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin.
- Waloszek D., 2001, *Szanse edukacyjne młodego pokolenia ze środowisk wiejskich; dokument czasu przemian*, Zielona Góra.
- Waloszek D., 2005, *Edukacja dzieci na wsi. Studium możliwości*, „Pedagogika Społeczna. Profilaktyka – Pomoc – Resocjalizacja”, nr 1.
- Wciórka B., 2006a, *Polacy o życiu na wsi i w mieście – opinie z lat 1998 i 2006*, Komunikat nr 593 (data wydania: 12.09.2006).
- Wciórka B., 2006b, *Społeczny wizerunek mieszkańców wsi i miast – opinie z lat 1993, 1998 i 2006*. Komunikat nr 3604 (data wydania 5.10.2006).
- Wesołowska M., 2018, *Wsie zanikające w Polsce. Stan, zmiany, modele rozwoju*, Lublin.
- Wilk T., 2003, *Edukacja, wartości i style życia reprezentowane przez współczesną młodzież w Polsce w odmiennych regionach gospodarczych*, Kraków.
- Wilkin J., Nurzyńska I., 2016, *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi*, Warszawa.
- Wilkin J., 2018, *Ewolucja wsi i rolnictwa w Polsce w okresie stulecia 1918–2018*, [w:] *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*, red. J. Wilkin, I. Nurzyńska, Warszawa.
- Winclawski W., 1973, *Przemiany środowiska wychowawczego wsi w rejonie uprzemysławianym. Studium porównawcze 20 wsi gromady Bielsk w powiecie plockim*, Warszawa.
- Winclawski W., 1976, *Typowe środowiska wychowawcze współczesnej Polski*, Warszawa.
- Winiarski M., 2000, *Rodzina, szkoła, środowisko lokalne. Problemy edukacji środowiskowej*, IBE, Warszawa.
- Winiarski M., 2003, *Edukacja środowiskowa – istota, wymiary, aktualne problemy*, [w:] *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualność – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń.
- Winiarski M., 2017, *W kręgu pedagogiki społecznej: studia, szkice, refleksje*, Łódź.
- Zych R. (red.), 1998, *Socjologia wsi. Wybór tekstów i literatury socjologicznej*, Rzeszów.

Źródła internetowe

- Szafraniec K., *Młodzież na obszarach wiejskich w Polsce*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, prezentacja multimedialna. http://ksow.pl/fileadmin/user_upload/ksow.pl/pliki/BalticSeaStrategy/2010.10-26-27-konf/26paz/03_26_10_Młodzież_wiejska_PL.pdf (data pobrania: 10.3.2019).